

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Лепенський Вир

Влітку 1965 р. європейську пресу облетіло сенсаційне повідомлення про відкриття югославськими археологами в районі так званих Залізних воріт на Дунаї в урочищі Лепенський Вир унікальних монументальних скульптур первісної епохи, висічених з брил каменю. Це були переважно зображення людських голів та погрудь. В результаті стаціонарних розкопок, які тривали тут протягом трьох років, встановлено, що ці скульптури, а також кам'яні плити з врізним орнаментом розміщувались поблизу вогнищ і входили до конструкції своєрідних «вівтарів» у житлах.

Тепер розкопки, що охопили третину (1643 м²) всієї площі поселення, закінчено. Матеріали детально опрацьовано, проведено також визначення фауністичних решток і здійснено датування різних горизонтів поселення радіокарбонним методом. Все це дає змогу зробити деякі загальні висновки про значення відкритої на Дунаї пам'ятки.

Результати досліджень на поселенні й розміщеному поруч могильнику вже висвітлювалися в спеціальній і популярній літературі¹. Нещодавно у видавництві «Фундамент» вийшла узагальнююча праця керівника розкопок Д. Срейовича². Це видання містить також матеріал про геологічні умови Лепенського Виру, дані петрографічного аналізу мінерального заповнення долівок жител, визначення молюсків тощо. Автор подає коротку історію досліджень в цьому урочищі і докладний опис матеріалів та характеризує роль культури типу Лепенського Виру у формуванні неоліту Середнього Подунав'я. Книга досить добре ілюстрована. Тут, зокрема, вперше публікуються зображення значної кількості крем'яних виробів з поселення.

На підставі стратиграфічних спостережень вся товща культурного шару пам'ятки, що залягав на глибині 2,15—3,50 м, ділиться на три основних шари (I, II, III), з яких I і III, в свою чергу, розчленовані відповідно на п'ять (I а—е) і два (III а—в) горизонти.

I шар (Лепенський Вир I), найбільш ранній, датується за методом С—14 другою половиною VI — початком V тисячоліття до н. е.* Поселення цього часу складається з 58 жител розміром від 5,5 до 30 м². В плані вони мають оригінальну трапецієвидну форму; одна довша стіна житла (в основі трапеції) завжди трохи вигнута назовні, дугоподібна. Фундаменти викладені з каменю, а долівка утрамбована дрібним камінням, змішаним з піском і вапняковою кришкою. Каркас жител виготовлявся з дерева, глини і, напевно, шкір тварин. Ближче до дугоподібної стіни була піч, викладена з кам'яних плиток, а також згадуваний вище «вівтар». Останній являв собою площадку підпрямокутної чи округлої форми з викопаними поруч ідолами. Частина плит має врізний орнамент.

Всього в нижньому шарі виявлено 23 скульптури та 18 каменів, орнаментованих геометричним візерунком.

У житлах і поблизу них зібрано велику кількість крем'яних виробів, серед яких є мікролітичні форми. Знайдені також кам'яні молоти, що

прив'язувались до держака, дрібні кістяні і рогові вироби та кістки диких тварин (оленя, кабана, риби). Із свійських тварин виявлено тут лише кістки собаки.

В середньому (II) шарі виявлено залишки 35 жител, що за формою, розміром і конструкцією мало чим відрізняються від будівель нижнього шару. Деякі з вітарів тут мають, проте, хрестоподібну форму. Кам'яних скульптур в шарі знайдено 15. Кам'яні і кістяні вироби такі ж, як перелічені вище. Для другого шару визначено дві дати (за С—14) — 4680—100 і 4610 — 100 рр. до н. е.

Характер матеріалів верхнього (III) шару Лепенського Виру в порівнянні з нижнім різко міняється. Трапецієподібні житла зникають, як і кам'яна скульптура. Тут споруджено будівлі двох типів — у вигляді землянок і наземні. Камінь для них використовувався дуже рідко. Збереженість жител погана. Печі підковоподібної форми, викладені з дрібного каміння й глини.

На відміну від двох нижніх шарів тут виявлено значну кількість кераміки. Типологічно остання належить до трьох основних груп: до грубої товстостінної, тонкостінної полірованої і розписної. За стратиграфічними даними, спочатку було знайдено дві перші групи і лише потім — третю. Орнамент щиповий, прокреслений, лінійний. Мотиви візерунка включають прямолінійні, кутові і спіральні композиції. Форми посуду досить досконалі. Він плоскодонний, інколи з увігнутим підносом, вінця трохи відхилені назовні, є наліпні вушка з вертикальним проколом. Серед виробів досить цікаві мисочки чотирикутної форми на високій чотирикутній ніжці з отворами. Ці мисочки, як і невеликі глиняні столики на чотирьох ніжках, мали, напевно, культове призначення. Крім того, в третьому шарі знайдено фігурки тварин — свині, якогось птаха тощо. Знаряддя праці тут також численні. Крем'яні вироби (ножі, скребки) помітно більших розмірів, ніж у нижніх шарах. Знайдено значну кількість кам'яних шліфованих сокир. Їх лезо трохи округле в плані, обушок звужений, в поперечному перетині вони овальні, лінзо- або сегментоподібні.

Мешканці третього шару розводили свійських тварин — велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, були у них і собаки. Наявність зернотерок вказує на те, що вони знали землеробство.

Важливим і цікавим результатом робіт у Лепенському Вирі є відкриття мезолітичних і неолітичних поховань. Вони виявлені нерідко під долівками жител. Знахідки при кістяках досить бідні: прикраси з черепашок, подекуди кістки тварин. Всього тут досліджено 20 поховань, з яких 19 належать до різних горизонтів розкопаного поселення, в тому числі до першого шару — одне, до другого — десять, до третього — шість. Належність двох поховань не встановлено. В переважній більшості вони одиночні, виявлено лише одну колективну могилу, що включала п'ять поховань. Серед небіжчиків — чоловіки, жінки й діти. Щодо пози, наданої їм при інгумації, то виділяється дві групи: з випростаних на спині кістяків і стільки ж скорчених (на правому чи лівому боці). Положення решти небіжчиків не визначено.

Цікавим є розміщення поховань по горизонтах з ритуальною метою. В I шарі померлий лежав випростано на спині. В II шарі поруч з випростаними трьома кістяками лежать шість скорчених. Те ж саме простежується і у верхньому шарі: відповідно у першому випадку — чотири поховання, а в другому — два. За визначенням антропологів, серед померлих є представники кроманьйонської і середземноморської рас. Індивідуальні антропологічні дані, на жаль, нам ще невідомі, тому не можна провести їх зіставлення з поховальним обрядом у кожній могилі.

Наслідки розкопок на Дунаї в районі Залізної брами дали підставу югославським археологам порушити питання про виділення окремої

культури Лепенського Виру, до якої належать два нижні шари епонімного поселення. За останній час у цьому ж районі Дунаю виявлено ще кілька поселень лепенськовирської культури (Власіч, Падина). Деяким з них також властива кам'яна скульптура *, що є однією з найхарактерніших ознак цієї культури. Остання пов'язується з добою мезоліту і датується часом від середини VI до середини V тисячоліття до н. е. Як слушно вважає Д. Срейович, вона походить від місцевих фінальнопалеолітичних і ранньомезолітичних культур. На жаль, розгляду крем'яних виробів, за якими можна було б провести порівняльний аналіз матеріалів Лепенського Виру з сусідніми пам'ятками, приділено в публікаціях дуже мало уваги. Опис типів дано сумарно, а зображення речей надто схематичні. Тому наявність трапецій, що стверджується, наприклад, у вказаному виданні, доводиться приймати на віру. Дійти ж до якогось певного висновку про спорідненість пам'ятки з відомими мезолітичними культурами Європи дуже важко.

Все сказане, однак, не виключає винятково важливого значення Лепенського Виру для розуміння рівня культурного розвитку мезолітичного населення взагалі. За зразками монументальної кам'яної скульптури і оригінальністю досить розвиненого житлобудівництва культура Лепенського Виру не знає собі рівних не лише в Європі, але й в мезоліті Стародавнього Сходу.

Важливо підкреслити, що у місцевого середньоевропейського кроманьйонського населення склалося своєрідне образотворче мистецтво і не менш оригінальна архітектура. В цій галузі воно залишило далеко за собою середньоземноморські племена мезоліту і неоліту Балкан.

На підставі радіокарбонних дат встановлено, що мезолітична культура Лепенського Виру розвивалась майже весь період свого існування одночасно з неолітичною культурою Кріш-Старчево на суміжних територіях Балкан³ і лише в середині V тисячоліття до н. е. її носіїв витіснили або асимілювали неолітичні (старчевські) племена, які просунулись у район Лепенського Виру. Верхній III шар поселення за характером кераміки і інших знахідок вже повністю належить до культури Кріш-Старчево.

В процесі дальшого розвитку відбулись зміни: зникає кам'яна скульптура, припинилось спорудження будинків трапецієподібної форми і, навпаки, з'явилась кераміка та кам'яні шліфовані сокири, зовсім невідомі у лепенськовирських племен, як і відтворюючі форми господарства — скотарство та землеробство. З переходом від мезоліту до неоліту стались певні зрушення і в духовній культурі Середнього Подунав'я, зокрема в поховальному ритуалі, коли обряд інгумації випростаних на спині небіжчиків поступово змінився покладенням їх у скорченому положенні на боці. Змішаність населення Лепенського Виру за антропологічними ознаками, напевно, свідчить і про поступову зміну в цьому районі одних племен іншими, зокрема кроманьйонських елементів середземноморськими.

Для повнішого зрозуміння цього процесу слід згадати, що не лише на Дунаї, а майже по всій Європі в мезо-неолітичний час простежується наявність двох великих культурно-матеріальних зон або поясів — північноєвропейського та присередземноморського, які значно відрізняються один від одного за складом і характером культури. Більш північні райони Західної, Центральної та більша частина території Східної Європи — це світ кроманьйонського і північного населення, якому властиві переважно мисливсько-рибальський характер господарства, примітивна гостродонна кераміка в неоліті і могильники з обрядом випростаних на спині поховань. В південних присередземноморських районах Європи, заселених різними групами середземноморських племен, досить рано склалися відтворюючі форми господарства, з'явилась плоскодонна кера-

міка і набув поширення обряд поховання в скорченому стані на правому або лівому боці⁴. Лінія розмежування між цими зонами не була весь час сталою. На рубежі мезоліту і неоліту вона проходила через північ Франції, по Дунаю, як це тепер встановлено за матеріалами Лепенського Виру, Прикарпаття і, мабуть, в обхід Карпат з півночі та через Україну, приблизно по межі степу і лісостепу.

На стику цих важливих зон від Атлантики і до Середньої Азії включно відбувалися споконвічні процеси змішування культурних традицій, як і взаємоасиміляція фізичних типів їх носіїв. Конкретними проявами таких контактів є взаємовпливи культур монсерратських і посткампінійських у Франції, лепенсько-вирської і кріш-старчевської на Дунаї, буго-дністровської, а пізніше трипільської з дніпро-донецькою — на Україні, культур Джейтен і Кельтимінар в Середній Азії тощо.

Таким чином, становлення неоліту на Дунаї було лише однією з ланок у взаємодії культури населення двох згаданих зон. Значення досліджень в Лепенському Вирі і відкриття нової культури полягає в тому, що тут простежуються конкретні шляхи переростання мезоліту в неоліт. Як свідчать матеріали цієї пам'ятки, вказаний процес не був простим витісненням і асиміляцією більш відсталого північного населення південними племенами, що вже володіли відтворюючими формами господарства і знали кераміку. Перехід до неоліту, найімовірніше, мав характер взаємоасиміляції двох високорозвинутих культур в межах північної європейської і південної присередземноморської культурнотериторіальних зон.

¹ Lepenski Vir. Beograd, 1968; D. Srejavic. Lepenski Vir — naselje iz doba predneolita i starijeg neolita; Stare kulture u Berdanju. Beograd, 1969; його ж. Лепенски Вир ископањава 1965—1967 године.—Старинар, XVIII, Beograd, 1968; його ж. Лепенски Вир. Beograd, 1969;

² D. Srejavic. Die Lepenski Vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau.—Fundamenta, A B—3, Köln, 1971.

^{*} Для нижнього шару одержано 11 радіокарбонних дат в рамках 5410—4670—100 рр. до н. е.; H. Quitta, G. Kohl. Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südost Europas und der Sowjetunion.—ZFA, 3. Berlin, 1969.

^{*} З доповіді М. Б. Парович на вченій раді ІА АН УРСР в травні 1972 р.

³ H. Quitta. Der Balkans als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa.—Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971.

⁴ Д. Я. Телегин. Могили днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место.—СА, № 1. М., 1966; його ж. Днепро-донецкая культура. К., 1968, с. 184—186.

Музей археології у Львівському університеті ім. Ів. Франка

З метою підвищення рівня знань студентської молоді у Львівському університеті на історичному факультеті у 1967 р. було організовано музей допоміжних історичних дисциплін. Експонати музею археології, розміщені в чотирьох залах, висвітлюють історію населення Західної Волині і Північно-Східного Прикарпаття з найдавніших часів до середини XIII ст. В першому залі демонструються матеріали доби давнього кам'яного віку в Середньому Подністров'ї. Тут виставлено численні знаряддя праці з кременю та предмети побуту, виявлені на стоянках первісної людини поблизу с. Молодове Чернівецької області. Вони наочно показують, як удосконалюється техніка виготовлення знарядь — від примітивних, грубо оббитих каменів і ручних рубил до різноманітних спеціалізованих виробів з кременю та кісток тварин. Представлено також ілюстровані матеріали, які відтворюють будову і вигляд жител, в тому числі найдавнішого в Європі наземного житла (понад 40 тисяч років тому), спорудженого з кісток, дерева і шкір тварин.